

DEDE KORKUT HİKAYELERİNDE VE MANAS DESTANINDA AĞAÇ

Yrd. Doç. Dr. Naciye YILDIZ*

Ağaç, Eski Türklerde önemli kültürlerden biridir. Anlatıldığı dönemin coğrafyasını ve sosyal hayatını en güzel şekilde nakleden abide eserlerimizden olan Dede Korkut Hikâyelerinde, ağaç ve benzeri kültürler, uzun bir mazinin hatıraları ve geniş bir coğrafyanın ortak değerleri arasında yer almaktadır. Manas Destanı da hem eski dönemlere ait unsurları, hem de yakın dönemlerin unsurlarını içinde barındıran, anlatılageldiği her dönemden izler taşımak suretiyle pek çok açıdan geniş değerlendirmeler yapmaya imkân tanıyan bir eserdir. Bu büyük esere baktığımızda, ağaç motifinin ortak inancın ve ortak kültürün ifadesi olarak yer aldığını görmekteyiz. Burada, her iki eserden aldığımız örneklerle aradaki ortaklıkları belirlemeye çalışacağız.

Dede Korkut Hikâyelerinden Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Boy'da Basat'ın Depegöz'e söylediği:

“Atam adımı sorar olsan kaba ağaç”¹

şeklinde, Türklerin ağaçtan türedikleri hakkındaki Eski Türk inancının izi olan sözler, bu mahiyetiyle Manas Destanının, incelediğimiz Radloff varyantında da yer almaktadır:

“Kara Kandın balası   “Kara Han'ın balası
Kabılan tuğan Alman Bet   Kaplan doğmuş Alman
Bet

Top ooluya cılıp   Bütün evliyaların toplanıp

Batasınan bütüptü.   Fatıhasıyla olmuştu,
Arçaluu Mazar azret   Ardıçlı Mezar hazretlerinin

Aldasınan bütüptü”²   Ruhundan olmuştu”

Bu mısralarda Manas'ın güvendiği dostu ve kan kardeşi, destanın önemli

kahramanlarından olan Oyrot (Kalmuk) beyi Alman Bet'in varlığı, kutsal kabul edilen ardıç ağaçlı mezar ruhundan bilinmektedir. Dede Korkut Hikâyelerinden yukarıda verdiğimiz örnekte, Oğuz Destanının Uygur rivayetinde (Kıpçak boyunun menşei olarak ağacın gösterilmesi) ve Kalmuk beyinin varlık sebebi olarak ardıç ağaçlı mezar hazretlerinin himmetinin gösterildiği Manas Destanında bu konudaki müştereklikler dikkat çekicidir. Dede Korkut'tan ve Manas'tan verdiğimiz örnekler, bu kültürün hatırasının hafızalarda taşındığını göstermektedir. Ayrıca, bilindiği gibi Oğuz, eşlerinden birini de bir ağaç kovuğunda bularak kendisiyle evlenir. Burada, doğrudan ağaçtan türeme inancı verilmese de, Oğuz'dan türeyen boyların yarısında, ağaç, annenin hâmisidir durumundadır.

Manas Destanının Radloff tarafından derlenen varyantında, Kanıkey'in rüyasında gördüğü ağaç motifi, konumuz açısından daha da dikkat çekicidir:

“Kün karañğı kün eken,   “Gün karanlık gün imiş,

Kün töbödön tuuptur,   Güneş tepeden doğmuş,

Mınan alal tilek ıyıptır,   Bundan helal dilek olmuş,

Kolomtodon bir terek,   Ocaktan bir kavak,
Koltoy terek çığıptır.   El gibi bir kavak çıkmış,

Bir butağı kayrılıp,   Bir budağı kıvrılıp

Aydın kösün alıptır,   Ayı kapatmış,

Bir butağı kayrılıp,   Bir budağı kıvrılıp

Kündün kösün alıptır,   Güneşi kapatmış,

Kün ıssık bolgondo,   Gün sıcak olduğunda

Kölöñkölöp cürüptür,   Gölge olmuş,

Külüş cönü Kanıkey,   Gülüş yönü Kanıkey,

Kölöñkölöp cürüptür.   Gölgesinde yaşamış.

*Bir butağı kayrılıp,
Aşpandın köün alıptır,
Ala tooday Cakıp Han*

*Aa kölönkölep cürüptür,
Ona gölgelenip yaşa-
mış,*

*Bir butağı kayrılıp,
Cerdin cüsün alıptır,
Cer suuk bolgondo,
Bagdı Döölöt Baybiçe
Aa cılınp cürüptür.⁸⁶*

*Bir budağı kwılıp
Göğü kaplamış,
Ala Dağ gibi Cakıp
Han*

*Ona gölgelenip yaşa-
mış,*

*Bir budağı kwılıp
Yer yüzünü kaplamış,
Yer soğuk olduğunda,
Bagdı Döölöt Baybiçe
Orada ısınmış⁸⁷*

Kamkey'in gördüğü bu rüya Manas'ın dirilip geleceği şeklinde hayra yorumlanır. Rüyaadaki ağaç, Manas'ın dönüşünden sonra kuracağı birliği, bahtı ve devleti temsil etmektedir. Aynı zamanda ağaç, rüyada, Manas'ın ölümünden sonra zor durumda kalan Kamkey, Cakıp Han ve Baybiçeyi himâye eder fonksiyonu ile karşımıza çıkmaktadır. Kamkey'in rüyada gördüğü yeryüzünü ve gökyüzünü kaplayan bu görkemli ağaç ile Osman Gazi'nin rüyasında gördüğü ve Osmanlı Devletini sembolize eden ağaç, heybetleri bakımından birbirine benzemektedir⁴

Dede Korkut Hikâyelerinin çoğunda⁵ "Kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün"⁶ duasının yer alması, ağacın bahtın ve devletin timsali olarak önemli görüldüğünün bir başka işaretidir. Buradaki "gölgelice kaba ağaç" ifadesi ile, Manas Destanından yukarıda verdiğimiz örnekteki gölgesine sığınan ağaç, yine ortak kültürün ifadeleri olarak dikkat çekicidir.

Konumuzla ilgili örneklere Dede Korkut Hikâyelerinde Salur Kazanın İvi Yağmalanmış Boy'da, Uruz'un soylamasıyla devam edebiliriz:

*"Ağaç ağaç dir isem saña erilenme ağaç
Mekke ile Medinenün kapısı ağaç
Musa Kelimün asası ağaç
Böyük böyük suların köprüsi ağaç,
Kara kara denizlerin gimisi ağaç
Şah-ı merdan Alinin Döldülünün eyeri ağaç
Zülfikarın kını-y-ile kabzası ağaç
Şah Hasan ile Hüseyinün bişiği ağaç
Eger erdür eger avratdur korhusı ağaç
Başun ala bakar olsam başsuz ağaç
Dibün ala bakar olsam dipsüz ağaç
Meni saña asarlar götürmegil ağaç*

*Götüreçek olur-isen yigitligüm seni tutsun
ağaç
Bizim ilde gerek idiün ağaç
Kara hindu kullaruma buyura-y-idüm
Seni para para toğrayalar-idi ağaç"⁸⁶*

Bu metindeki sözler, Abdülkadir İnan'ın değerlendirmesine göre, Altaylı kamların mukaddes ağaçları için söyledikleri dualarla hemen hemen aynıdır.⁸ Eski Türk inancının izlerini son zamanlara kadar muhafaza eden Altay ve Sibiry Türklerinin destanlarında "Bayterek", "Iyık terek", "Caratman terek" diye adlandırılan ağaçla ilgili ifadelerin geniş bir şekilde yer aldığı bilinmektedir.⁹

Manas Destanında tekrarlanan kalıp sözlerden biri de ağaçla ilgilidir:

*"Bel aylana bergence "Beli dolanınca
Beldey kızıl tal bütkön, Bel gibi söğüt bitmiş,
Bir işin kудay car bütkön, İşine Kuda yâr olmuş,
Üy aylana bergence Evi dolanınca
Üydöy kızıl tal bütkön, Ev gibi söğüt bitmiş,
Koca Kızıl car bütkön"¹⁰ Koca Hızır yâr olmuş"*

Görüldüğü gibi, söğüt ağacı ile Huda'nın ve Hızır'ın yâr olması, yani baht ve talih sahibi olup işlerinin rast gitmesi arasında bağ kurulmaktadır. Benzer bir bağ, Dede Korkut Hikâyelerinden Uşun Koca Oğlu Segrek Boyunda, Segrek'in kendisinden gizlenen tutsak kardeşi Egrek için anasının ağzını arayıp, anasına, Egrek isimli bir Oğuz yiğidinin tutsaklıktan kurtulup geldiğini, kendisinin de diğer Oğuz beyleriyle birlikte bu yiğidi karşılamak için gitmesine izin vermesini söylediğinde, anasının cevabında yer alan,

*"Karşu yatan kara tağun
Yıkılmış-idi yüceldi ahır
Akındılı görklü suyun
Soğulmuş-idi çağladı ahır,
Kaba ağaçda tal budağun
Kurmuş-idi yeşerüp gögerdi ahır"¹¹*

şeklindeki, tutsak kardeşin dönüşü ile ilgili düşünceleri sembollerle dile getiren sözler de, Manas Destanı'ndaki sözler ile aynı mahiyettedir. Kaba ağacın kuruması, ailenin veya kişinin başındaki

sıkıntının, felâketin; yeşermesi ise bu sıkıntının ortadan kalkmasının, bahtın, devletin sembolüdür.

Manas Destanı'nda Bayterek denilen ve dalından insanlara kuvvet verici süt çıkan kavak ağacı da kutsal bilinen ağaçlardandır.¹² Bu ağacın kökleri yer altındaki dünyada (ölüler ülkesinde), gövdesi yer üstünde (yaşayan insanlar ülkesinde) ve başı gökyüzünde (Huda ve ruhların ülkesinde)dir. Bu yüzden bütün âlemi temsil etmektedir. İnanca göre, Bayterek, eski devirlerde bir kadındır; kendisi öldükten sonra, bitkinlikten ölmek üzere olanlara, kerametli bir güç kazandıran sütünü verir. Kırgız kültüründe Bayterek ile ilgili mitoloji unutulmuştur. Ancak, destanda yer yer bunun hatıraları ile karşılaşmaktayız.

Dede Korkut Hikâyelerinden yukarıda verdiğimiz, Uruz'un ağaca söylediği soylama örneğine benzer bir örnek de Sayakbay Karalaev'den derlenen Manas Destanı varyantında Kanıkey tarafından söylenmektedir. Manas'ın ölümünden sonra, geleneğe göre dul kalan Kanıkey'in kayınlarından biri ile evlenmesi gerekmektedir. Kanıkey, kendisinin erkek çocuğunun olduğunu, bu yüzden bu evlenmek zorunda olmadığını bildirmesi üzerine, geleceklere korkan kayınbiraderler Manas'ın biricik oğlu Semetey'i öldürmeye karar verirler. Kanıkey, Baybiçe ile birlikte, Semetey'i, evlenmeyip horluk gördüğü kayınları Abeke ve Köböş'ün kötülüklerinden korumak için Buhara'ya, kendi babasının yanına kaçar. Kanıkey'in ve Baybiçenin aç-susuz kaldığı bu zahmetli yolculukta Baytereye yani kavak ağacına şu şekilde seslendiğini görmekteyiz:

*"Oluya bolsoñ kol cayıp,
Bata bolçu Bayterek.
Oluyamdan ayrılıp*

Karaan tappay turabız,

*Biz öndöngön bakırğa
Ata bolçu Bayterek.*

Kayran candan tünüldük

*"Evlıya olsan el açıp
Dua et Bayterek.
Kutsal yerimden ayrılıp*

*Hayal meyal bir şey
(bile) görmüyoruz.*

*Bizim gibi fakire
Ata ol Bayterek.*

Kıymetli candan vazgeçtik

*Bir korgolop ketüüğe,
Ata-a aylanayın Bayterek.*

*Aldınızga cügündük,
Çaalıktım uyku kandırçı,*

*Aylanayın Bayterek.
Çarçadım candı tındırçı,*

Uktayın kana Bayterek ?.

*Cetimiñe küç berçi.
Kağalayın Bayterek,*

Akısız kaldım süt berçi.

Öçkön otum tamızçı,

*Ölgön candı tırgızçı.
Üzülüp kettim ulaçı."¹³*

*Bir saklanıp gitmeye
Ata, aylanayım Bayterek*

*Önünüzde diz çöktük,
Yorulduğum uyukumu
kandırısana,*

*Aylanayım Bayterek.
Tükendim canı dinlendirsene,*

Uyuyayım nerede Bayterek?.

*Yetimine güç versene.
Kurban olayım Bayterek,*

Yetim malından yoksun kaldım, süt versene.

Sönmüş ateşimi tutuşturısana,

*Ölen canı diriltsene.
Dağılıp gittim birleştirsene"*

Kanıkey'in kutsal bilinen bir varlığa dua ve yalvarma mahiyetindeki bu sözlerinden sonra Bayterek dalındaki pınardan süt akıtır ve Kanıkey bu sütü içerek güç-kuvvet kazanıp babasının yurduna ulaşır. Radloff varyantında ise, Kanıkey, genç kızken boya yapmak üzere kök kazdığı yerlere geldiğinde buraları tanır ve erik ağacının meyvalarını yiyerek güç-kuvvet kazanır.¹⁴

Manas Destanı'ndan vereceğimiz son örnek, Kırgız Türkçesinde çınar denilen yine bir kavak ağacı ile ilgilidir. Bu örnekte çınar ağacı ata yurdunu temsil etmektedir. Sayakbay Karalaev varyantında yer alan bu epizotta, Almambet Müslüman olmak üzere baba yurdundan ayrılıp Manas'a ve daha sonra da Manas'la birlikte Çoñ Kazat (Büyük Gaza) denilen sefere katılır. Bu sefere giderken, yolda, ata yurdundan ayrılmadan önce kendi elleriyle diktiği ağacı görüp atından iner ve göz yaşları dökerek şu sözlerle ağacı hatırlayıp yoldaşı Sır-gak'a seslenir:

"Ortodo turgan çoñ çınar,

Aziz enem Altınay

Meni tuugan cer oşol.

"Ortada duran yüce çınar,

Aziz anam Altınay'ın

Beni doğurduğu yer orası.

<i>Men tuulgan çınarım,</i>	<i>Benim doğduğum</i>
<i>Bütkül çirip tamırı</i>	<i>çınarım,</i>
<i>Takır kuurap kalıptır.</i>	<i>Tamamen çürüyüp</i>
<i>Töbösündö çaçırıp</i>	<i>damarı</i>
<i>Büçürdün uçu kalıptır, Sırgak,</i>	<i>Tamtakır kuruyup</i>
<i>Talaska esen tartpaymın,</i>	<i>kalmış.</i>
<i>Beecinden beker kaytpaymın,</i>	<i>Tepesinde par-</i>
<i>Şorduu enem aytkan kep ele</i>	<i>çalanıp</i>
<i>Menden tukum bar bolso,</i>	<i>Tomurcuğun</i>
<i>Çınarımdın tübünön</i>	<i>ucu kalmış, Sırgak,</i>
<i>Çırpık çıgat dedi ele, Sırgak,</i>	<i>Talas'a esen var-</i>
<i>Tübünön çıkkan çırpığı</i>	<i>mayayım,</i>
<i>Çınarga çalış boluptur,</i>	<i>Becin'den boş dön-</i>
<i>Buzulup keter sanaa bar,</i>	<i>meyeyim,</i>
<i>Artımda kalaar bala bar!¹⁵</i>	<i>Talihsiz anamın</i>
	<i>söylediği söz idi</i>
	<i>Benden zürriyet var</i>
	<i>ise,</i>
	<i>Çınarımın dibinden</i>
	<i>Çırpık çıkar dedi</i>
	<i>idi, Sırgak,</i>
	<i>Dibinden çıkan çır-</i>
	<i>pığı</i>
	<i>Çınar gibi olmuş,</i>
	<i>Bozulup gidecek</i>
	<i>keder var,</i>
	<i>Ardımda kalacak</i>
	<i>bala var!</i>

Görüldüğü gibi, bu mısralarda, insanın kaderini, kutsal bildiği bir ağaca bakarak tayin etmesi söz konusudur. Kurumuş çınar ağacının dibinden çıkan fidanlar, soyun devamının işareti olarak görülmekte, bütün örneklerimizde olduğu gibi, bu örneğimizde de ağaç, olumlu fonksiyonu ile karşımıza çıkmaktadır.

Burada kısaca üzerinde durmaya çalıştığımız ağaç kültürü ile ilgili mukayeseli örnekler, iki abide eserimiz arasındaki ortaklığın sadece bir noktasını belirleme yolunda atılmış adımlardan biridir. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan bütün Türk boylarına ait destan metinlerinin, yine bütün Türk boylarının faydalanabileceği şekilde yayımlanmasından sonra yapılacak mukayeseli çalışmalar hacim kazanacaktır.

DİPNOTLAR

- * Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.
- 1 Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:169, Ankara, 1994, s.214.
  - 2 Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:623, Ankara, 1995, s.542.
  - 3 Naciye Yıldız, **a.g.e.**, s.661-662.
  - 4 Neşri, **Kitab-ı Cihannüma**, C.I, s.80.
  - 5 Kañlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyı, Basat Depegözü Öldürdüğü Boy, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyı, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boyda hikâye sonunda Dede Korkut'un ettiği dualarda bu cümle yer almamaktadır.
  - 6 Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.94, 115, 153, 176, 184, 206, 225.
  - 7 Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.108-109.
  - 8 Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları:VII, Ankara, 1987, s.468-469.
  - 9 **Manas Ensiklopediya**, Bişkek, 1995, C.I, s.127.
  - 10 Naciye Yıldız, **a.g.e.**, s.573.
  - 11 Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.227.
  - 12 **Manas Ensiklopediya**, C.I, s.127.
  - 13 **Manas Ensiklopediya**, C.I, s.127.
  - 14 Naciye Yıldız, **a.g.e.**, s.829.
  - 15 **Manas Ensiklopediya**, C:I, s.128.